

De Sint-Maartenskerk

te Doorn
Vroeg
renaissancemonument
bouwsculptuur en
bouwgeschiedenis

De Sint-Maartenskerk te Doorn

Vroeg renaissancemonument, bouwsculptuur en bouwgeschiedenis

Gerard van Wezel
Elizabeth den Hartog
Jeroen Stumpel
Aleth Lorne – Matthijs de Keijzer
Hendrik-Jan Tolboom – Wim Dubbelaar
Marc Stappers – Norman Tennent – Bertil van Os – Rene Peschar
Jan van Doesburg
Albert Reinstra

Studies naar bouwsculptuur 2
Concept en redactie Gerard van Wezel

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

WBOOKS

Woord vooraf

Bouwsculptuur is een kwetsbaar onderdeel van monumenten. Aan de buitenzijde heeft het de natuurlijke vijand van klimaat en tijd. De vijand aan de binnenzijde is meestal de mens: beeldenstormers die de sculptuur beschadigden of vernielden, of welwillende herstellers die later het resterende of ontbrekende door nieuwe sculptuur vervangen. In beide gevallen raakte het origineel uit het zicht; het ging verloren of raakte op drift.

Niet minder kwetsbaar zijn archeologisch vondsten van bouwsculptuur. Een aantal belangrijke vondsten in de laatste decennia, waaronder de beelden van het Heilig graf in Woerden en de renaissancereliëfs in Doorn, heeft dit duidelijk gemaakt. Al enkele dagen na de opgraving werd alsnog grote schade aangericht door de snelle droging die onvermijdelijk zoutuitbloei en schimmelvorming veroorzaakte.

Een dergelijk probleem deed zich recent voor met de vondst in de zomer van 2014 van een levensgroot St. Andreasbeeld bij opgravingswerkzaamheden bij kasteel Vredenburg in Utrecht. Deze patroonheilige van Karel V maakte oorspronkelijk deel uit van het beeldhouwwerk boven de ingangspoort, die bij de afbraak in de slotgracht was gegooid. De polychromie van dit beeld was door de bewaaromstandigheden in de vochtige grond goed geconserveerd. De kwetsbaarheid blijkt vooral na opgraving een probleem. Op grond van deze bevindingen is besloten tot aanvulling van de richtlijnen voor archeologische vondsten.

In deze monografie staan de voor Nederland unieke renaissancereliëfs centraal, die in 1996 werden opgegraven onder de torenvloer van de Sint-Maartenskerk in Doorn. In deze context komt ook de bouwgeschiedenis van de kerk aan bod. De publicatie is gebaseerd op de expertise van een groot aantal disciplines die, onder leiding van Gerard van Wezel, een breed palet aan vragen hebben onderzocht op het gebied van de iconografie, de materialen en technieken van het beeldhouwwerk en de polychromie, de architectuur, de archeologie en de bouwhistorie. Daarnaast is ook onderzoek gedaan naar de fysische aspecten, de chemie en het klimaat. Ik dank alle auteurs die hebben meegewerkt aan dit veelzijdige onderzoek naar de geschiedenis en het toekomstig behoud van dit voor Nederland zo belangrijke beeldhouwwerk.

Ik dank de Stichting De Gijselaar-Hintzenfonds, de Stichting Carel Nengerman fonds, de Stichting Het Nuyensfonds en het door het Prins Bernhard Cultuurfonds beheerde Van Hoorn-Koster Fonds voor de bijdrage aan de uitgave van dit door Wbooks uitgeven fraai en rijk geïllustreerde boek.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Cees van 't Veen
directeur

Inhoud

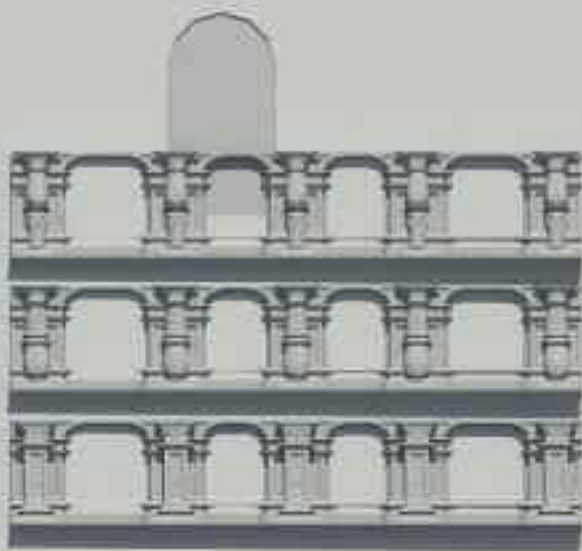
Woord vooraf	5
Inleiding	10
<i>Gerard van Wezel</i>	
Hoofdstuk I: Een reconstructie van het vroeg renaissancemonument	18
<i>Gerard van Wezel</i>	
1. Architectuur	19
2. Catalogus	19
3. Reliëfs met pilasters	26
4. Reliëfs met vaasvormige balusters	29
5. Reliëfs met dubbele vaasvormige balusters	31
6. Plaats van het monument	32
Hoofdstuk II: Met voeten getreden: beeldenstorm en kerkzuivering	38
<i>Elizabeth den Hartog</i>	
1. Inleiding	39
2. Over de beelden in Doorn en hun beschadigingen	39
3. Over beelden in de kerk	40
4. Tegengestelde visies op beelden	40
5. De Beeldenstorm van 1566	43
6. Afschuw voor het sacrament	45
7. Doorn	46
8. Hergebruik en begraven van beelden	46
9. Het beeld voor de rechter	47
10. Anselmus van Blommenweert	47
Hoofdstuk III: Het gebroken beeld. De renaissancereliëfs in zesduizend woorden onzekerheid	50
<i>Jeroen Stumpel</i>	
1. Het reliëf met de Judaskus	52
2. Het reliëf met Veronica	56
3. Het reliëf met een vrouw met onbekend voorwerp	57
4. Het reliëf met de gebarende Christus	60
5. Het reliëf met een man met hoed-kroon	60
6. Het reliëf met een man met capuchon	60
7. Het totaalbeeld – hele en halve hypotheses	61
8. De Gregoriusmis	64
9. De datering	67

Hoofdstuk IV: Typisch Utrechts. De renaissancepolychromie van de stenen reliëfs	68
<i>Aleth Lorne</i>	
1. Kenmerken van de polychromie van de Doornse reliëffragmenten	69
2. De Utrechtse stijl	71
3. Plaats en functie van de vergulding	72
4. Verschuiving van het kleurgebruik	73
5. De kleur blauw	76
6. Licht, schaduw, changeantweefsel en trompe-l'oeil	78
7. De kleureenheid van de kleding	79
8. Een nieuwe wijze van polychromeren in Utrecht	80
Hoofdstuk V: Avendersteen	82
<i>Hendrik-Jan Tolboom en Wim Dubelaar</i>	
1. Historie en gebruik	83
2. Bewerking en afwerking	84
Hoofdstuk VI: De polychromie van de reliëfs	86
<i>Aleth Lorne en Matthijs de Keijzer</i>	
1. Beschrijving van de schildertechniek	87
2. Het natuurwetenschappelijk onderzoek	96
Hoofdstuk VII: Conserveringsgeschiedenis van de polychromie op de reliëfs	98
<i>Aleth Lorne</i>	
1. 1581-1600: de Beeldenstorm	99
2. 1600-1996: de fragmenten in de grond en de gevolgen voor de conditie van de polychromie	99
3. 1997-2000: conservering en restauratiebehandeling	101
4. 2000-2013: zoutuitbloei	101
5. Huidige problematiek van de conservering	102
Hoofdstuk VIII: Schademechanismen van het beeldhouwwerk en het binnenklimaat	104
<i>Marc Stappers, Norman Tennent, Bertil van Os en Rene Peschar</i>	
1. Inleiding	105
2. Huidige situatie	105
3. Materialen	105
4. Oorzaak en schademechanisme	107
5. Monsternamen ten behoeve van analyses	108
6. Preventieve conservering	111
7. Oplossingsrichtingen	111
8. Discussie en conclusie	113
Hoofdstuk IX: Historische context van de kerk	114
<i>Jan van Doesburg</i>	
1. De villa Thorhem	115
2. Huis Doorn	115
3. Het dorp Doorn	116

Hoofdstuk X: Bouw- en inrichtingsgeschiedenis	118
<i>Albert Reinstra</i>	
1. Een tufstenen zaalkerk	119
2. De toren	131
3. De sacristie	133
4. Een gotisch koor	135
5. De Reformatie	140
6. Het koor als begraafplaats	141
7. Bouwkundige veranderingen	142
 Hoofdstuk XI: Een zot in de Doornse sacristie	 148
<i>Elizabeth den Hartog</i>	
1. Inleiding	149
2. De Doornse sacristie	149
3. De kopjes en hun betekenis	150
4. De twee consoles	152
5. Over de gebruikers van de sacristie	154
6. Een vergelijking met sacristieën elders	155
7. Besluit	155
 Hoofdstuk XII: Manna in een mand: resten van een sacramentshuis in de Sint-Maartenskerk	 156
<i>Elizabeth den Hartog</i>	
1. Inleiding	157
2. Beschrijving van de fragmenten	157
3. De mannaregen	158
4. Manna en het heilig sacrament	161
5. De geknielde benen van Abraham	162
6. Over sacramentshuizen	163
7. Het Laatste Avondmaal	165
8. Stijl, datering en herkomst	166
9. Besluit	167
 Noten	 168
 Bibliografie	 172

I: Een reconstructie van het vroeg renaissancemonument

Gerard van Wezel

1. Architectuur

Van de fragmenten die in 1996 onder de verhoogde torenvloer van de Sint-Maartenskerk zijn teruggevonden, is alleen het reliëf met de Judaskus nog nagenoeg compleet (afb. 20). Van alle reliëfs laat dit het het duidelijkst zien dat de figuren waren geplaatst voor een architectonische achtergrond met gedrukte bogen. Deze bogen rusten op pijlers die zijn geleed door een profiellijst onderaan en een entablement, waarvan het fries is voorzien van trigliefen. Verder zijn de pijlers voorzien van verdiepte velden, waartegen, over de gehele hoogte van het reliëf, pilasters of half-balusters staan, die op een kroonlijst rusten. Tijdens het recente onderzoek bleek dat de architectonisch onderdelen van drie typen reliëfs afkomstig zijn: reliëfs met vaasvormige balusters, reliëfs met dubbele vaasvormige balusters en reliëfs met pilasters. Dit duidt erop dat het gehele monument op zijn minst drie geledingen hoog moet zijn geweest. De bogennissen van de twee bovenste geledingen waren open, hoewel dat nauwelijks zichtbaar was omdat de figuren deze nagenoeg gehele vulden.

Van minimaal acht of negen afzonderlijke reliëfs zijn nog onderdelen aan te wijzen. In ieder geval van een reliëf met vaasvormige balusters, van twee reliëfs met dubbele vaasvormige balusters en van vier reliëfs met pilasters. Daarnaast zijn er onderdelen die afkomstig moeten zijn van zeker nog twee of drie andere reliëfs, maar door het ontbreken van architectonische details valt niet te bepalen bij welke architectonische geleding deze hebben behoord. Ook de iconografie biedt hiervoor vooralsnog geen houvast. Een analyse van de architectuur van de reliëfs geeft echter meer houvast om de vorm van het monument te achterhalen, meer dan men aanvankelijk zou denken. Van belang is dat alle reliëfs zijn gehakt uit platen natuursteen van hetzelfde formaat. Dit betekent dat het formaat van het monument zowel in de hoogte als de breedte in belangrijke mate wordt bepaald door een veelvoud van naast of boven elkaar geplaatste reliëfs. In hoeverre het monument ook nog een andersoortige omlijsting heeft gehad, valt niet meer na te gaan.

2. Catalogus

De reliëfs en fragmenten kunnen worden verdeeld in twee groepen: een groep waarvan wel en een andere waarvan niet bekend is tot welke geleding ze hebben behoord. Ze kunnen vervolgens als volgt worden benoemd:

I reliëfs en fragmenten waarvan bekend is tot welke geleding ze hebben behoord:

A Reliëfs met dubbele vaasvormige balusters

- 1 Volledige linkerpijler met baluster en aanzet van een boog (afb. 17, 18)
- 2 Fragment van een half kapiteel rechtsboven met aanzet van een boog (afb. 19)

17 Dubbele, vaasvormige linkerbaluster met aanzet van de gedrukte boog na restauratie. Het plooistuk rechtsonder hoort er niet thuis (A1; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

18 Idem, voor de restauratie (foto RCE, 1996).

19 Rechterkapiteel met aanzet van een dubbele, vaasvormige baluster (A2; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

B Reliëfs met vaasvormige balusters

- 1 Reliëf met de Judaskus (afb. 20)
- 2 Fragment van een halfbasement rechtsonder met een deel van een rechterhand van een figuur naar rechts (afb. 21)

20 Het reliëf met de Judaskus (B1; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

21 Fragment van een rechterbasement met de aanzet van een dubbele vaasvormige baluster en vingers van een figuur (B2; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

C Reliëfs met pilasters

- 1 Reliëf met Veronica (afb. 22)
- 2 Reliëf met een zegenende Christus (afb. 23)
- 3 Reliëf met een figuur naar links gewend (afb. 24)
- 4 Reliëf met een vrouw met onbekend voorwerp (afb. 25)
- 5 Fragment van een deel van een linkerpilaster en kapiteel (afb. 26)
- 6 Fragment van het linkerdeel van een pilasterkapiteel (afb. 27)

22 Het reliëf met Veronica met de zweetdoek (C1; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

23 Het reliëf met een zegenende Christus (C2; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

24 Het reliëf met een figuur naar links (C3; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

25 Het reliëf met een vrouw met onbekend voorwerp (C4; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

26 Fragment van een deel van een linkerpilaster en kapiteel (C5; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

27 Fragment van het linkerdeel van een pilasterkapiteel (C6; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

II. Fragmenten waarvan niet bekend is tot welke geleding ze hebben behoord.

D Fragmenten die wel tot een zelfstandig reliëf hebben behoord:

- 1 Reliëf met een man met capuchon (afb. 28, 29, 30)
- 2 Reliëf met een man met hoed-kroon (afb. 31, 63)
- 3 Reliëf met een linkerhand van een figuur naar rechts of een figuur voor driekwart naar links, rustend op een kroonlijst (afb. 32)

28 Het reliëf met een man met capuchon (D1; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

29 Idem (foto RCE, 2000).

30 Idem (foto onbekend, 1996, fotokopie RCE).

31 Man met hoed-kroon (D2; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

32 Het reliëf met een linkerhand van een figuur naar rechts of een figuur voor driekwart naar links, rustend op een kroonlijst (D3; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

E Niet of moeilijk in een groter geheel te plaatsen fragmenten

- 1 Fragment van een rechtermouw van een figuur naar rechts (afb. 33)
- 2 Fragment van een kledingstuk op een kroonlijst met rechts ervan de aanzet van mogelijk een figuur (dit fragment is bij de reconstructie abusievelijk bevestigd tegen B1, maar hoort daar niet bij) (afb. 34)
- 3 Fragment van een schouderstuk(?) met ketting (dit fragment is bevestigd aan de man met hoed-kroon, maar deze plaatsing is onzeker) (afb. 35)
- 4 Een engelenkopje (bevestigd op het kapiteel van C2, maar waarschijnlijk onjuist) (afb. 53, 54)
- 5 Fragment van een duim (afb. 36)
- 6 Fragment van een niet geïdentificeerd voorwerp met acantuskrul (afb. 37, 38)
- 7 Twee fragmenten van een hand(en)? (afb. 39, 40)
- 8 Ca. 180 honderdtachtig kleine tot zéér kleine fragmenten van kleding en architectonische onderdelen (afb. 41-45)

33 Fragment van een rechtermouw van een figuur naar rechts (E1; foto SRAL, 2000).

46 Het reliëf met Veronica in de context van het reliëf (auteur, 3D reconstructie Daan Claessen, 2014).

47 Het reliëf met de figuur naar links in de context van het reliëf (auteur, 3D reconstructie Daan Claessen, 2014).

3. De reliëfs met pilasters

Bij twee reliëfs met pilasters, bij de één (C3, afb. 48) aan de rechter- en bij de ander aan de linkerzijde (C2, afb. 47), bevindt zich een halve pilaster en aan de andere zijde een hele (deze is bij het Reliëf met een figuur naar links gewend niet meer aanwezig). De twee

reliëfs passen dus met de halve pilasters tegen elkaar aan en blijken het centrale deel van het monument te vormen. Deze combinatie lijkt compleet omdat de buitenste zijanten eindigen met een hele pijler. De middelste, samengestelde pijler laat echter zien, dat bij de buitenste pijlers aan de buitenzijde de omgaande, uitstekende profiellijsten ontbreken. Deze uitstekende profiellijsten blijken echter

46a Rechterzijkant van het fragment met Veronica met beëindiging van de profiellijsten van de ernaast behorende pijler (foto G. van Wezel, RCE, 2014).

49a Linker zijkant van het reliëf met de vrouw met onbekend voorwerp (foto GvW, 2014).

50 Jean Mone, gebeeldhouwd tabernakelretabel, 1533, de Sint-Maartenskerk, Halle, België (foto uit: I. Vandevivere, De renaissance in België, Brussel, 1974, pl. VIII).

48 De zegenende Christus in de context van het reliëf (auteur, 3D reconstructie Daan Claessen, 2014).

49 Het reliëf met de vrouw met onbekend voorwerp in de context van het reliëf (auteur, 3D reconstructie Daan Claessen, 2014).

aanwezig te zijn bij de twee andere reliëfs (*Veronica* (C1, afb. 46, 46a) en het *Reliëf met een moeilijk te identificeren figuur* (C4, afb. 49, 49a), waarbij nog restanten van pilasters aanwezig zijn. De twee reliëfs waren dus geplaatst tegen de twee middelste en samen vormden zij een reeks van vier reliëfs met een totale breedte van ca. 3,70 m. Uit deze reconstructie van de vier reliëfs valt ook op te maken dat de buitenste nissen breder zijn geweest dan de twee middelste. Maar aan de buitenste zijden ontbreken nog steeds de rondom lopende profiellijsten van de pijlers. In principe zou het kunnen zijn dat deze reeks nog verder was voortgezet met gelijksoortige brede reliëfs. Maar dat zou betekenen dat de twee middelste, smalle nissen geflankeerd waren door telkens twee brede nissen en dat levert een minder waarschijnlijke compositie. Bovendien zou voor een dergelijk breed monument geen plaats zijn in het koor. Hoe het ook zij, het monument moet aan de zijanten op een andere wijze zijn begrensd.

Van de drie genoemde geledingen zal die met pilasters de basis hebben gevormd van het monument, zoals dat ook het geval is bij het door Jean Mone beeldhouwde tabernakel-retabel uit 1533 in de Sint-Maartenskerk in Halle (afb. 50). Andere, soortgelijke voorbeelden uit het begin van de renaissance in de Nederlanden zijn overigens moeilijk te vinden. Het eveneens door Mone gemaakte passie-retabel voor de kapel van het hof in Brussel (besteld in 1538 en voltooid in 1541 en nu in de Sint-Goedele in Brussel), is geheel met pilasters geled.

De van verdiepte velden voorziene pilasters in Doorn zijn versierd met kandelabers met acanthusmotieven. Op een van de twee bewaarde pilasters waarvan het ornament nog (deels) aanwezig is, is aan de bovenzijde een cherubijn op een vaas aangebracht (afb. 51); bij de andere pilaster is dit motief afwezig (afb. 52). Ook de kapitelen zijn versierd met cherubijnen, waarvan er een is bewaard

51 Verdiept veld van een pilaster met een puttokopje (detail van afb. 26, C5; foto Jan van Galen, RCE, 2011).

De Sint-Maartenskerk te Doorn Vroeg renaissancemonument, bouwsculptuur en bouwgeschiedenis

Studies naar bouwsculptuur 2
Concept en redactie Gerard van Wezel

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl

Tekst

Gerard van Wezel
Elizabeth den Hartog
Jeroen Stumpel
Aleth Lorne – Matthijs de Keijzer
Hendrik-Jan Tolboom – Wim Dubbelaar
Marc Stappers – Norman Tennent – Bertil van Os – Rene Peschar
Jan van Doesburg
Albert Reinstra

Tekstredactie

Paul van den Akker

Vormgeving

Roelof Koebrugge BNO

*Dit boek is mede tot stand gekomen dankzij de zeer gewaardeerde
financiële bijdragen van*

De Gijselaar-Hintzenfonds

Het door het Prins Bernhard Cultuurfonds Utrecht beheerde
Van Hoorn-Koster Fonds

Stichting Carel Nengerman Fonds

Stichting Het Nuyensfonds

© 2015 WBOOKS /Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed /
de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige
wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën,
opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot
de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen.
Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen
gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een
CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te
Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2015.

ISBN 978 90 663 0466 6

NUR 648

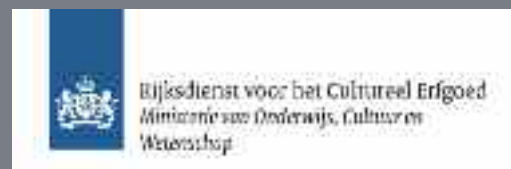
De Sint-Maartenskerk te Doorn

Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis van een oude en monumentale kerk

Tijdens opgravingen onder de verhoogde torenvloer van de Sint-Maartenskerk, in 1996, ontdekten onderzoekers omvangrijke fragmenten van gepolychromeerde natuurstenen sculptuur. De reliëfs bleken te behoren tot de vroegste voorbeelden van renaissancesculptuur in Nederland. Gezien de hoge kwaliteit van het beeldhouwwerk en de nog geheel aanwezige polychromie zijn ze een belangrijke bron van kennis over gepolychromeerde laatmiddeleeuwse beeldhouwwerk.

Na restauratie en reconstructie in 1998-2000 werden de restanten tentoongesteld in de kerk. Recente restauratiewerkzaamheden boden gelegenheid voor onderzoek naar de iconografie en mogelijke herkomst van de fragmenten. De reliëfs zijn meer dan waarschijnlijk afkomstig van een monumentaal wandmonument in het koor. Als kerkelijk architectonisch onderdeel vallen ze dus onder bouwsculptuur. De Sint-Maartenskerk stond onder beheer van de Utrechtse Domproosten. Een van hen zal omstreeks 1530 opdracht hebben gegeven tot de bouw van een dergelijk groot en rijk interieuronderdeel.

De Sint-Maartenskerk te Doorn is deel 2 in de reeks *Bouwsculptuur*, waarin aandacht wordt gevraagd voor de nog aanwezige middeleeuwse bouwsculptuur in Nederland.

WWW.WBOOKS.COM